

Pleidooi voor grensoverschrijdende politiek

Christen-democraten moeten de exodus uit de zelfgenoegzaamheid van de heersende politieke cultuur nog voltooien, voor ze met een nieuwe strategie en verse troepen weer de grens over kunnen trekken. Werkelijk grensoverschrijdende politiek eist het opzij zetten van ook 'nationale' zelfgenoegzaamheid.

Vaak wordt gedacht dat gevoelens van verongelijkt-zijn het belangrijkste risico vormen voor democratische politiek. Historisch zijn er nogal wat redenen om dat aan te nemen. De politieke frustraties na het Vredesverdrag van Versailles in combinatie met de economische crisis, de ongekende inflatie en de persoonlijke teleurstelling van mensen die door de economie waren uitgestoten, vormden een belangrijke voedingsbodem voor de destructieve ideologie van het nationaal-socialisme. Er zijn bovendien ook recentere voorbeelden. De uitzichtloosheid van de post-communistische samenleving is in het vroegere Joegoslavië geëxploiteerd door agressieve nationalistische bewegingen, en dergelijke ontwikkelingen doen zich ook elders in Midden- en Oost-Europa voor.

Een groter gevaar voor de democratie is in mijn ogen het allerwegen zichtbare

gevoel van zelfgenoegzaamheid. Nederland is - afgezien van wat uitbreiding van het wegen- en spoorwegennet - zozeer 'klaar' dat de discussie alleen nog maar lijkt te gaan over het amputeren van delen van de wetgeving, het overheidsapparaat en de sociale zekerheid. Dat het nodig is, bepaalde werkzaamheden te beëindigen

en - vaker nog - werkwijzen te veranderen, staat ook voor mij vast. Maar dat betekent niet dat er voor de politiek geen nieuwe taken zijn. Mijn these is dat - mits we verder kijken dan onze neus lang is - we de conclusie moeten trekken dat de politiek nog lang niet klaar is, maar als gevolg van deze zelfgenoegzaamheid

het idealisme mist om haar taak naar de eisen van de tijd ter hand te nemen. Dat geldt, helaas, op dit moment ook voor de christen-democratie, maar het kan ook anders, het moet dus ook anders. Dat is wat ik bedoel als ik zeg dat de politiek onklaar is. Mijn boodschap

Prof. mr. E.M.H.
Hirsch Ballin

is heel simpel: laten we daar wat aan doen, de taken bepalen die voor ons liggen en klare wijn schenken over onze motieven.

De hoop van de christen-democratie

Het besef dat de politiek nog lang niet klaar is met haar taken, verscherpt zich als we denken aan grote delen van Europa en zeker de wereld om Europa heen. Ook in eigen land zien we tekenen van een zich verdiepende kloof tussen hen die kansen hebben en degenen die daarvan - meestal al jong - vrijwel definitief zijn uitgesloten. Herhaaldelijk klinkt de vraag of de christen-democratie een bijdrage aan een alternatief kan leveren, nu haar eigen ideële basis steeds minder maatschappelijk verankerd blijkt te zijn. Maar zij zou zich losmaken van haar grondslag, als zij elke hoop zou laten varen. Hopend tegen alle prognoses in, doen christen-politici er goed aan de christelijk-sociale leer in praktijk te brengen. Degenen - ook in eigen gelederen - die ons voorhouden dat een christelijke partij door de secularisatie toch nooit meer de wind in de rug zal krijgen en daarom maar beter een wat neutralere presentatie kan kiezen, zou ik willen antwoorden dat wie zo weinig vertrouwen heeft in de toekomst van de christelijke boodschap, zich ook maar beter niet onder de C van de naam van de Heer kan organiseren. Ook niet op de zondagen van hun politieke kalender. Onze dagen mochten werkdagen zijn om, in christelijke hoop gefundeerd, onze inbreng te leveren in een samenleving die nog lang niet klaar is.

In begrenzingen gevangen

Een politiek idealisme dat zich losmaakt van de zelfgenoegzaamheid kijkt over

de grenzen van het bereikte heen. Velen in West-Europa, ook in Nederland, zagen tot ver in de jaren '80 de grenzen van het 'vrije westen' als de min of meer definitieve territoriale afbakening van waar men zich druk om zou moeten maken in wetgeving en beleid. Die grens is er nu niet meer, maar nog steeds blijft het politieke denken gevangen in de begrenzingen van de eigen kortzichtigheid. Ik zou de bereidheid, de grens van de zelfgenoegzaamheid te overschrijden, willen karakteriseren als kern van christelijke politieke moraal. Aan gene zijde van die grens van wat al 'klaar', 'voor mekaar' is, vinden we immers het nog niet geklaarde, de levensomstandigheden van mensen die we tot nu toe in onze geboorneerdheid buiten beschouwing hebben gelaten, buiten de orde hebben verklaard. Daarmee wil ik niet suggereren dat we in één klap alle zorgen van de wereld tot onze verantwoordelijkheid kunnen maken en vervolgens wegnemen, maar wel dat de blik hoort te worden gericht op het nog niet bereikte en niet - ten overvloed en dus zinloos - op wat geen aandacht meer behoeft.

Europa zonder binnengrenzen

Een spiegel weerkaatst hetzelfde, een grens scheidt van het andere. Het is een grens eigen dat zij door het feit zelf van de scheiding al iets zegt over het andere. In deze inleiding wil ik proberen iets op te helderen over grenzen die worden overschreden. De Nederlandse politiek is, samen met die van België, Luxemburg, Duitsland, Frankrijk en Italië een grens overgetrokken toen in 1957 het Verdrag tot oprichting van de Europese Economische Gemeenschap werd ondertekend. De tussen de zes lidstaten tot stand gebrachte lotsverbondenheid draagt - ook rechtens - een

onherroepelijk karakter, en voerde naar steeds weer verdere grenzen, op dit moment die van een gemeenschap van vijftien staten.

Een belangrijk moment in deze ontwikkeling was de totstandkoming van de Enkelvoudige Europese Akte van 28 februari 1986. Daarin namen de lidstaten de verplichting op zich, voor 1993 de gemeenschappelijke markt te ontwikkelen tot een ruimte zonder binnengrenzen, met vrij verkeer van goederen, personen, diensten en kapitaal. Het op basis daarvan tot stand gekomen programma van actie omvatte de harmonisatie van wetgeving op een breed terrein.

De Enkelvoudige Europese Akte was dus het beginpunt van de vorming van een Europese 'juridische ruimte', een rechtsorde waarin ook buiten het sociaal-economisch terrein de rechtordes van de lidstaten in een organische samenhang worden gebracht. Anders gezegd: met handhaving van de institutionele verschillen tussen de lidstaten, moest het materieel voor de burger zo min mogelijk verschil gaan maken, in welk land hij of zij activiteiten ontplooit. Eén belangrijk terrein is daarvan echter tot op heden uitgezonderd gebleven, en dit zeer ten onrechte, namelijk het fiscale. De keuze, daar besluitvorming bij unanimititeit te eisen (artikel 99), bleek tot op heden fataal voor de voltooiing van het veelgeprezen 'Europa zonder (binnen)grenzen'. Op de gebrekkige realisering van het in de Enkelvoudige Akte voorgeschreven vrij personenverkeer, zal ik nu niet nader ingaan. Eerst wil ik stilstaan bij de vraag of de

vorming van het zo omgrensde Europa zonder grenzen zelfgenoegzaamheid tegengaat, of misschien juist in de hand werkt.

De grenzen van de Europese Unie

De grenzen van de Europese Gemeenschap en de haar overkoepelende Europese Unie bakenen op zeer onvolkomen wijze een gemeenschap van (rechts)waarden en (rechts)beginselen af. Enerzijds staat vast dat sommige niet-leden van de Europese Unie, zoals Zwitserland en Noorwegen, qua rechtsbeginselen en rechtsorde veel met ons gemeen hebben, meer dan sommige andere lidstaten. Anderzijds moet worden geconstateerd dat - ondanks de uitvoering van het programma van de binnenmarkt - in veel opzichten nog oude binnengrenzen worden ervaren. Deels is dat een maatschappelijk-culturele kwestie - soms, maar niet altijd, door het verloop van taalgrenzen versterkt, houden de meeste media zich aan de staatsgrenzen waar het gaat om hun verspreidingsgebied - , deels een juridische. Want alle inspanningen tot har-

**Een Europa à la
carte is ongewenst,
maar men hoeft de
soep niet te laten
staan tot het
moment waarop het
dessert kan worden
geserveerd.**

monisering ten spijt doet zich voelen dat elke staat zijn eigen rechters, zijn eigen officieren van justitie en zijn eigen politie heeft. Weliswaar gelden allerlei verdragen op grond waarvan zo nodig samenwerking mogelijk is, maar het uitgangspunt is gebleven dat deze diensten hun activiteiten bij de grens beëindigen en tijdrovende bijzondere procedures

moeten volgen om met elkaar te kunnen samenwerken.

Die sceptis ten aanzien van grensover-

schrijdende samenwerking komt zeker niet alleen van over de grens. Hier wordt zichtbaar hoe samenwerking met de buurlanden - gewaardeerd als er tastbare voordelen aan verbonden zijn - ook gegrepen kan worden door een denkwijze die het vreemde afweert. Met name als het gaat om onderwerpen waar een afwijking van het internationaal gebruikelijke beleid als een Nederlandse 'verworvenheid' geldt - het familierecht, het drugsbeleid en het 'strafklimaat' - heeft Nederland zich door de jaren heen op het standpunt gesteld dat het eigen recht zozeer met nationale waarden verbonden is dat Europese integratie daarop moet wachten of er zelfs voor moet wijken. De vraag of dit verlangen naar een voorhoede- en uitzonderingspositie gerechtvaardigd is, laat ik voor het moment even rusten.

Tegelijkertijd moet worden geconstateerd dat de waarden van de democratische en sociale rechtsstaat ook in tal van landen aan gene zijde van de grenzen worden gerespecteerd. Dat roept de vraag op naar de zinvolheid van juist deze grenzen. Anderzijds zijn er landen waaraan 'in beginsel' het lidmaatschap van de Unie al in het vooruitzicht is gesteld, maar die naar hun waarden nog lang niet eraan toe zijn hetzelfde recht tot gelding te brengen.

Begrenzungen van de rechtshandhaving

Dit alles maakt duidelijk dat ook de nieuwe Europese grenzen niet werkelijk geschikt zijn om de reikwijdte van grensoverschrijdende samenwerking bij de rechtshandhaving af te bakenen. Is het dan onvermijdelijk, (straf)rechtelijke competentiegrenzen te laten dicteren door nationale soevereiniteit, slechts gemitigeerd door Europese sa-

menwerkingsarrangementen? In de praktijk van het leven waren de Enkelvoudige Europese Akte en het Verdrag van Schengen nauwelijks nodig om een situatie te creëren waarin vrijwel moeiteloos en sinds Schengen zelfs toezichtloos de grenzen passeert: de koopman, de werknemer, de toerist, de industrieel, de crimineel. Vrijwel iedereen: niet namelijk de functionarissen van politie en justitie; zij moeten langs lange omwegen de hulp inroepen van hun exclusief bevoegde collega's over de grens.

Daarop is een adequaat antwoord mogelijk, maar dat vereist wel dat men de gedachte overwint als zou het eigen rechtsstelsel moreel en juridisch superieur zijn. Als landen aan weerszijden van de grens van elkaar kunnen erkennen dat ze de beginselen van de rechtsstaat in praktijk brengen, waarom zou de Nederlandse officier van justitie in Roermond dan niet op dezelfde voet met zijn collega in Mönchen-Gladbach als met die in Alkmaar kunnen omgaan? Nederland hoeft er toch geen bezwaar tegen te maken als een in Denemarken op goede gronden van grensoverschrijdende criminele activiteiten verdachte Nederlander, wanneer hij daar langskomt, er ook wordt berecht? Evenmin kan ik er kwaad in vinden als 'grensoverschrijdend' politieteams worden gevormd, mits duidelijk is onder welk justitieel gezag en op grond van welke wetgeving ze opereren.

Aan gene zijde van de grenzen van Europa

Dit alles betreft de samenwerking binnen de grenzen van de gegroeide Europese Unie. Wat er aan gene zijde van de grenzen van de Unie gebeurt, kan ons echter niet koud laten. Het zal ons zeker niet onberoerd laten, want als

stabiliteit en interne vrede daar duurzaam ontbreken, zullen de gevolgen ook West-Europa bereiken. Dat geldt bijvoorbeeld nu al voor de criminele organisaties die zich er hebben genesteld, evenals voor de proliferatie van geweld en dreiging daarmee. Van Duitse zijde wordt bestendig gepleit voor de snelle opneming van die landen - niet alleen de vier Middeneuropese staten die we als Viségrad-landen kennen, maar ook de Baltische Staten, Roemenië en Bulgarije - in de Europese Unie en de NAVO. Ik zie nu even af van de pro's en contra's daarvan; het kernpunt is dat het onwijs zou zijn deze landen die hun plaats in Europa zoeken, en niet bij een half-Transsiberisch land als Rusland, af te stoten. Het verdient aanbeveling, de associatie van deze staten met de tweede en derde pijler mogelijk te maken. Een conditie daarvoor is dat de Unie rechtspersoonlijkheid verkrijgt.

Daar waar ideëel voldoende gemeenschappelijke grond voorhanden is, mag het verruimen van de samenwerking op het terrein van de rechtshandhaving niet stranden op een zelfgenoegzaam beeld van de gevestigde lidstaten, die willen wachten tot landen aan 'alle criteria' voor het lidmaatschap van de Unie voldoen. Een *Europe à la carte* is ongewenst, maar men hoeft de soep niet te laten staan tot het moment waarop het dessert kan worden geserveerd.

Grensoverschrijdend burgerschap

Degenen die grenzen hadden overschreden, werden certijds alleen als vreemdelingen gezien. Vandaag de dag zijn ze binnen Europa rechtens Europese burgers. Sinds 'Maastricht' zegt het EG-Verdrag dat er een Europees burgerschap bestaat. Europese burgers zijn degenen die de natio-

naliteit van een der lidstaten bezitten (dus ook Nederlands-Antilliaanse en Arubaanse Nederlanders; zie artikel 8a). Aan hen komt het recht toe, vrij door het gebied van de Unie te reizen, het lokaal kiesrecht uit te oefenen en petitie in te dienen (artikelen 8a, 8b en 8d, alsmede artikel 138d). Het Verdrag voorziet, mede voor hen, in de instelling van een ombudsman.

Toch hinkt dit zogeheten Europese burgerschap. Sinds twee eeuwen wordt als kenmerk van burgerschap gezien, dat men mee vorm en inhoud geeft aan het politieke leven. De volledige rechtssubjectiviteit van de 'burger' omvat niet alleen de mogelijkheid om deel te nemen aan handel en burgerlijk rechtsverkeer, maar ook die om mee te beslissen over de inrichting van de samenleving. Aan het nu ingestelde grensoverschrijdende burgerschap mankeert een wezenlijk kenmerk van staatsburgerschap, namelijk het recht mee te beslissen over de aangelegenheden van de staat. Hoewel het Europees Parlement gaandeweg meer controlemogelijkheden heeft gekregen, moet helaas met het oordeel van het Duitse *Bundesverfassungsgericht* worden ingestemd dat dit vertegenwoordigend lichaam nog geen echt, volledig bevoegd Europees parlement vormt.

Nu de ontwikkeling van de rechten van het Europese Parlement steeds weer stagneert, komt - met name inzake de tweede en de derde pijler - de neiging op, dan maar te bouwen op versterkte controle door de nationale parlementen. Bij de goedkeuring van de uitvoeringsovereenkomst van Schengen en het Verdrag van Maastricht behield het Nederlandse parlement zich het recht voor, intergouvernementele uitvoeringsbesluiten te toetsen vooraleer bindende kracht voor het Koninkrijk zou

worden aanvaard. Deze trouvaille heeft het democratisch gat formeel gedicht, maar vertoont enkele opvallende tekortkomingen. Ten eerste geldt de regel niet voor alle besluiten in de intergouvernementele delen van 'Maastricht'. Het gemeenschappelijk buitenslands en veiligheidsbeleid valt erbuiten, terwijl daar toch ook - bij voorbeeld inzake het vroegere Joegoslavië - onderwerpen aan de orde komen die het diplomatiek verkeer ver te boven gaan. De inpassing in de Europese besluitvormingsprocedures verloopt moeizaam, met name doordat in de tijdschema's en werkwijzen met deze rol van ons parlement geen rekening is gehouden. Het belangrijkste bezwaar is echter wel dat de parlementaire controle op deze manier is omgevormd tot een recht 'nee' te zeggen, terwijl toch in een volwaardige democratische controlestructuur een parlement ook zou moeten kunnen uitspreken waarheen het het beleid dan wèl wil richten.

Bij ontstentenis van een door de burgers gelegitimeerde Europese parlementaire autoriteit verwordt de democratische controle op het intergouvernementele Europese besluitvormingsproces tot een recht, nee te zeggen. Dat doet zich trouwens ook voor wanneer verdragwijzigingen na een moeizaam en in feite finaal onderhandelingsproces aan een parlement of bij referendum aan het electoraat worden voorgelegd. Het geformaliseerde nationaal-parlementaire vetorecht is dus uit een oogpunt van democratische zeggenschapsrechten structureel eenzijdig, want alleen negatief en niet als positief democratisch 'Gestaltungsrecht' inzetbaar. Het zou een teken van nationale zelfgenoegzaamheid zijn, genoeg te blijven nemen met dit niet op een positief en een negatief been steu-

nend, dus mank parlementair controleconcept. Europese actie is niet alleen iets dat afgeweerd moet worden, maar ook iets dat positief gewild en uitgewerkt moet worden, op elk terrein waar de nationale staat tekortschiet, dus zeker ook op die van immigratie en rechtshandhaving.

Ik teken hierbij nog aan dat de problemen die zich voordoen bij de democratische controle, naar mijn oordeel niet alleen het gevolg zijn van de Europese besluitvorming; minstens zozeer zijn ze dat van de verzelfstandiging der bureaucratieën als gevolg van de verminderde normerende kracht van wetten. Een kenmerkend probleem voor democratisering van de Unie is wel het ontbreken van een Europese openbare mening die de beslissers verplicht hun motieven bloot te leggen. In de inleiding op de onlangs verschenen nieuwe uitgave van het 'Europa-Recht' in de Beck-Texte im dtv schrijft Prof. Dr. Ernst Steindorff: *"Für die Union mag verstärkt das Dictum von Balfour gelten, daß 'democracy is government by explanation'. Das Geheimhalten der Gründe, die Staats- und Regierungschefs bei der Auswahl des Kandidaten für die Nachfolge des Kommissionspräsidenten Delors geleitet haben, macht deren Bekenntnis zur Demokratie der Union ungläubwürdig. Die Bürger mußten erfahren können, ob der für das Amt besonders qualifizierte langjährige niederländische Ministerpräsident zum Schaden der Gemeinschaft vom deutschen Bundeskanzler vielleicht abgelehnt wurde, weil er - berechtigterweise - an der Kandidatur Amsterdams für den Sitz der Europäischen Zentralbank festgehalten hatte."*

De Intergouvernementele Conferentie (IGC) heeft de lastige taak voor de democratische kwaliteit van het besluitvormingsproces verbeteringen voor te stellen. De verknochtheid - vooral in

het Verenigd Koninkrijk en in Frankrijk - aan nationale 'soevereiniteit' in zaken van justitie en politie, maakt het waarschijnlijk dat een zonder meer in de eerste, dus communautaire pijler onderbrengen, wel op problemen zal stuiten. Maar het ontwikkelen van nieuwe werkwijzen kan de dynamiek weer positief richten. Naast het gebruik van de 'passerelle' (de bepaling die communautarisering van bepaalde onderwerpen uit de derde pijler mogelijk maakt) denk ik hierbij aan een zodanige hervorming van het besluitvormingsproces dat het intergouvernementele moment (waar aan unanimiteit vooralsnog niet te ontkomen zal zijn) tot de hoofdlijnen wordt beperkt en andere besluiten in een met waarborgen omgeven procedure worden ondergebracht, waarbij voor de Europese instellingen een passende rol is voorzien.

Zo zou de opheffing van het democratisch tekort moeten worden ontwikkeld niet in tegenstelling maar in samenspel met een oplossing van het probleem dat de huidige intergouvernementele besluitvorming steeds weer in impasses geraakt. Een goed ingerichte functie van beleidsanalyse en -initiatief bij de Commissie of het Raadssecretariaat zou zich moeten richten op besluitvorming die duidelijk onderscheidt tussen het normatieve kader enerzijds, en de weliswaar niet volstrekt gebonden, maar wel genormeerde (en daardoor toetsbare) beslissingen binnen dat kader anderzijds. Als de laatste vatbaar is voor toetsing door de Europese rechter (die prejudicieel adieerbaar zijn harmoniserende functie kan vervullen) bewaren nationale parlementen hun normerende ('gestaltende') rechten totdat het Europese Parlement ze kan overnemen, en wordt de overige besluitvorming ontdaan van rigiditeiten, terwijl ze toch - maar dan

door anderen - toetsbaar blijft.

De kern van deze gedachte is dus eigenlijk, de politiek weer te richten op vormgeving, positieve taken, en wel in een klassieke normerende rol.

Uiteraard is er nog veel meer werk te doen in de IGC. In Duitsland ervaart men sterk de behoefte, de nieuwe oostgrens niet te doen ontaarden in een diepe kloof. Dat is ook ons belang: zonder recht en vrede en daarop gebaseerde stabiliteit in Midden- en Oost-Europa zal het project van de Europese samenwerking snel omslaan in een defensieve 'vredesoperatie'. Teveel blijft de discussie over de IGC een zaak tussen deskundigen die over structuren debatteren, terwijl toch om in de landen van de kandidaat-leden iets te beginnen allereerst een *civil society* (*bürgerliche Gesellschaft*) zal moeten worden opgebouwd.

Grensoverschrijdend onderhandelen

Dat het echter moeilijk, of zelfs onwaarschijnlijk is dat een overleg als de IGC tot baanbrekende resultaten zal leiden, ligt niet alleen aan de objectieve zwaarte van de problemen. Er is ook een factor in het spel die ik zou willen aanduiden als de begrenzingen van de eigen politieke cultuur. Transcultureel onderhandelen stelt bijzondere eisen, die meer omvatten dan het spreken van de taal van de ander (althans sommige anderen). Van minstens zoveel invloed is de doorwerking van de cultuur van het thuisfront in de gesprekken met Europese (of internationale) partners. Voor Nederlanders oogt het veel negatiever in je eentje op grond van overwegingen van prestige, nationaal eergevoel, een besluit tegen te houden, te blokkeren, dan in de politieke cultuur van een land als Spanje. Zelfs wan-

neer politici zich hiervan bewust zijn - hetgeen maar zelden het geval is - is het schier onmogelijk iets met dit inzicht te doen, omdat ieder toch in zijn of haar politieke levenslot de gevangene blijft van de eigen politieke cultuur. De moeilijkheden van een transcultureel onderhandelingsproces zijn trouwens ook vaak zichtbaar geworden in de verhoudingen tussen Nederland en de Caribische delen van het Koninkrijk, en dat ondanks het ontbreken van een taalbarrière. Terwijl de Nederlandse politicus zich op argumenten en prijzen beroept, antwoorden veel Caribische politici met emoties: uiteraard niet omdat de argumenten voor hen niet begrijpelijk zouden zijn, maar omdat ze aan het thuisfront niet relevant zijn. Men moet de begrenzings van het eigen politieke discours onderkennen om het

De bereidheid de grens van de zelfgenoegzaamheid te overschrijden, is de kern van christelijke politieke moraal.

te kunnen overschrijden, en dat is iets anders dan de oppervlakkige aanpassing die Nederlandse politici soms tonen door - in plaats van gewoon hun werk te doen - mee te deinen in de positieve emotionaliteit van de Caribische samenleving; wie niet beter weet dan dat te doen, raakt compleet van zijn stuk als de partner weloverwogen overschakelt op boosheid. Dan helpt maar één ding, namelijk om ook aan gene zijde van de grens van het eigene jezelf te blijven en voor lief te nemen dat de ander dat ook doet.

Grenzen over

De Schrift reikt vele voorbeelden aan van mensen die het uithielden, zichzelf te zijn, ook nadat ze de grens naar het vreemde en onbekende waren overgetrokken. In den vreemde, temidden van hun belagers, in Efese en in Rome von-

den ze dan toch uiteindelijk gehoor, wonnen ze mensen voor zich of eigenlijk voor Christus. Om die tocht over de grenzen heen, het vreemde te ontmoet, te kunnen aanvaarden, moest eerst de uittocht uit het vreemde - de exodus - zijn volbracht. Het joodse volk moest zijn eigen identiteit in de erkenning van de ene God hebben gevonden, vooraleer vanuit het joodse volk de tocht naar de vreemde volkeren als zending kon worden aanvaard. Die dialectiek van exodus naar de eigen identiteit is leerzaam voor ons christen-democratisch appel. Schort het niet aan de moed, om met respect voor de ander ook zelfrespect voor de eigen identiteit te tonen? En betekent dat niet dat we de exodus uit de zelfgenoegzaamheid van de heersende politieke cultuur nog moeten voltooien, vooraleer we met een nieuwe strategie en de verse troepen van een nieuwe lichtung weer de grenzen over kunnen trekken? De grenzen over, naar een land waarvan we weten dat het aan gene zijde ligt van de huidige grenzen, waar we mensen zullen ontmoeten die andere talen spreken, of misschien nog moeten zoeken naar woorden van recht en vrijheid, anderen, de Ander die ons gebiedt. Kunnen wij die de christen-democratie als beweging van de toekomst pretenderen te zien, dat opbrengen: de exodus uit de zelfgenoegzaamheid te volbrengen en te doorleven, voordat we weer de grens naar de anderen oversteken? Mijn inleiding eindigt met deze vraag.

Prof. mr. E.M.H. Hirsch Ballin is hoogleraar Internationaal Recht aan de Katholieke Universiteit Brabant en sinds begin juni Eerste Kamerlid voor het CDA.